

Dyddiadur Dwy Ganrif

Bydd y rhai ohonoch chi a gafodd flas ar y gyfres 'Hen Gymeriadau' gan Gwilym Felin yn y Llanw yn siŵr o fwynhau'r gyfres newydd hon lle mae o'n edrych ar rai o'r digwyddiadau mwyaf difyr yn hanes Llanw dros y ddwy ganrif ddiwethaf.

Cloddio am fwynau yn Llanw

Yn ôl yr ystadegau, yn 1827 y darganfuwyd y manganis cyntaf yn ardal y Rhiw ac mewn ffrwd fechan, sef ffrwd y Nant, yr oedd hynny. Nid oes cofnod yn dweud ai trwy ddamwain ynteu trwy ymchwiliad y bu i'r manganis ddod i'r amlwg ond un peth sydd yn sicr: bu i'r darganfyddiad chwyldroi ardal fechan gymharol dlawd.

Cafodd manganis ei ddarganfod ym Mhrydain cyn belled yn ôl â 1774 a buan iawn y dysgwyd am ei rinweddau. Gellir ei ddefnyddio i galedu haearn, a'r sodiwm a'r potasiwm sydd ynddo i gynhyrchu diheintydd.

Gan mai ar dir yn perthyn i'r Cynrol Edwards, Nanhoron y darganfuwyd y manganis cyntaf yn Rhiw, mae'n wir dweud bod ei ddiddordeb ef ynddo yn fawr a chyflogodd ŵr o'r enw Andrew Burt i arolygu'r darganfyddiad ar ei ran. Prynodd Andrew Burt, Neigwl Ganol yn 1827 er mwyn adeiladu melin ar gyfer malu'r garreg manganis Mae'n debyg ei fod wedi sylweddoli mai manganis oedd yr hyn a ddarganfuwyd ond ei fod wedi cadw hynny'n gyfrinach iddo i hun nes y daeth cadarnhad o'r swyddfa brofi yn Llundain. Er bod Burt wedi meddwl am elwa o gynllun y felin, fel arall y bu gan fod yn well gan y prynwyr fanganis mewn ffurf powdwr yn hytrach na cherrig, ac aeth cynlluniau'r hen frawd i'r gwynt!

Gyda dyfodiad hydref 1828 daeth asiant mwyngloddio ynghyd â mwynwr profiadol i'r ardal i hyfforddi'r trigolion yn y modd i olchi a glanhau'r manganis ac erbyn 1830 cofnodir bod oddeutu hanner cant o ddynion o'r cylch yn gyflogedig yn y gwaith.

Mewn basgedi ar gefn mulod y câi'r cynnyrch ei gario i'r traethau, er mwyn ei allforio i Lerpwl a Llundain. Cafwyd caniatad i groesi tir y Nant ar gyfer llwytho ym Mhorth Ysgo, ond i Abersoch ran amlaf y cludid y llwythi, ac weithiau i B o r t h d i n l l a e n .

Yn Rhagfyr 1828 rhoddodd Arglwydd Newborough brydles blwyddyn i ganiatau mwyno ym Mhenarfynydd ond deallir erbyn heddiw na chafwyd mwynau ar dir y fferm. Cafwyd prydles un flynedd

Un o'r amryw geudyllau yn Nant-y-Gadwen

ar hugain gan y goron yn 1844 i fwyno dau can erw o dir comin mynydd y Rhiw. Deiliaid y brydles honno oedd Robert Williams, meistr llong o ardal y Rhiw, a'i bartner, William Jones, un a fu yn reolwr mwyngloddio y Penrhyn Du, Abersoch. Bu'r bartneriaeth yn un dda a llwyddiannus yn ôl pob sôn. Yn yr un flwyddyn cafodd tri dyn lleol arall brydles o un flynedd ar hugain i chwilio am fwynau yn Baron Hill. Yn ôl cyfrifiad 1841, trigai mwynwr yn *Chimney Hole*, neu Cimle fel y'i adwaenir erbyn heddiw. Bwthyn bychan ym mhlwyf Llanfaelrhys oedd *Chimney Hole* ac yn ôl enw anghyffredin y mwynwr ymddengys mai Sais ydoedd. Erbyn cyfrifiad 1851, roedd ef a'i deulu wedi symud o'r ardal.

Cafodd 229 tunnelli o fanganis ei grynhoi yn 1829 ond 70 tunnelli yn unig a gafodd ei drosglwyddo yn 1830. Erbyn 1830 roedd gair wedi mynd ar led bod cyfoeth i'w ennill o ddaear y Rhiw a bu i lawer o ddieithriaid ddod i'r ardal i geisio eu ffortiwn. Pobl mynd a dod oedd y mwyafrif ohonynt ac efallai nad oedd croeso trigolion y Rhiw mor gynnes ag y dylai fod; wedi'r cwbl, eu heiddo hwy oedd unrhyw elw a ddôo o ddaear eu bro.

Nid cymdeithas y Rhiw yn unig a fyddai yn elwa o enillion ynghlwm â'r cloddio. Roedd y meistri tir hefyd am fynnu eu siâr. Fel yr awgrymais yn barod, roedd y Cynrol Edwards, Nanhoron â diddordeb yn y gweithgareddau; hefyd Aseton Smith, stad y Faenol a'r Arglwydd Newborough, Glynllifon, y tri am dafell go helaeth o'r elw.

Wrth edrych trwy gyfrifiad 1861, gwelir bod llawer o boblogaeth y Rhiw yn fwynwyr, yn ogystal â bod yn ffermwyr a physgotwyr. Dynion fel Robert Jones, Fourcrosses Fawr, mwynwr a pherchennog

gwaith manganis Thomas Bilshaw, Sais o Lerpwl a oedd yn lletya yn Nhan-y-Graig; Owen Williams, Tan-y-Graig ac Isaac Roberts, Bwlch-y-Garreg. Yn ôl y sôn, y ddau olaf yma fu'r rhai cyntaf i gloddio rhan orllewinol Clip y Gylfinir. Yng nghyfrifiad 1861 hefyd, cofnodir bod gwraig 35 oed ynghyd â'i mab pedair ar ddeg yn fwynwyr.

Erbyn 1881, mae'n ymddangos o'r cyfrifiad mai tri yn unig a oedd yn fwynwyr: Owen Williams ac Isaac Roberts a enwyd eisoes ac un arall, a gwelir bod y tri yn perthyn i'w gilydd trwy briodas.

Ni cheir sôn am waith manganis yn y Rhiw yng nghofnodion mwyngloddio Cymru rhwng 1872 ac 1885 ond mae peth dirgelwch ynghlwm â hyn gan fod y gwaith o gloddio yn y Rhiw wedi ailgydio yn 1880 ond yn danddaearol erbyn hyn. Yn 1887, Isaac Roberts ac Owen Williams oedd perchennogion gwaith Benallt abuont yn dal i weithio yno tan 1895.

Bu gwaith y Rhiw mewn bri o 1886 hyd at 1893 a'r Nant o 1891 - 1893, gyda dau ddyn yn gweithio yno. Aeth un i geisio sefydlu pwll yn Nhy'n Llan ond methiant fu'r ymdrech honno. Yn ôl map Ordnans 1888, dangosir Rhiw a Benallt fel pyllau ond fel hen chwarel y dangosir y Nant. Dangosir un pwll yn ymyl Tyddyn Meirion a gelwir y safle yn Cae Manganese. Cafodd y map ei gywiro yn 1899 a gwelir bod tri phwll ac un lefel yn Rhiw a Benallt.

Daeth dirwasgiad i'r gwaith mwyno oherwydd mewnforio manganis cyfoethocach ei ansawdd a hefyd llawer rhatach, ac erbyn 1900 roedd y mwyngloddio wedi dod i ben yn y Rhiw er nad oedd wedi ei ollwng yn gyfan gwbl.

Bu i'r gwaith cloddio fod mewn bri wedyn yn ystod yr Ail Ryfel Byd, ond cyfnod arall oedd hwnnw.

I'w barhau.

Gwilym Felin Tudweiliog

**Gwneuthrwraig Dillad
Cywiro Dillad
Dodrefnu Ysgafn**

Anwen Davies

Plasyngheidio, Boduan, Pwllheli
Gwynedd LL53 8YL
Ffôn: 01758 720327